

PÉTER MIHÁLY

Baudouin de Courtenay a természetes és mesterséges nyelvekről

1. Jubilánsunk tekintélyes, külföldön is jól ismert szlavisztikai munkássága mellett nem kevésbé figyelemre méltóak tudománytörténeti vizsgálódásai, főleg azok a tanulmányok, amelyekben a modern nyelvtudomány két nagy előfutára, Baudouin de Courtenay és Saussure nyelvelméleti nézeteinek összehasonlításával foglalkozik (H. Tóth 1980, 1996, 1997; néhány korábbi, Baudouin munkásságának egyes aspektusait tárgyaló írásáról l. Deme 1980: 359). E tanulmányok megjelenése azért volt különösen örvendetes, mert Baudouin de Courtenay-nak a saussure-ivel egyenrangú, sőt azon némely tekintetben túlmutató teljesítményét hazai nyelvészetünk köreiből máig jórészt „beárménykolja” a genfi mester kétségtelenül korszakalkotó *Cours*-ja.¹ E rövid írással mint szerény adalékkal szeretnék H. Tóth Imre kezdeményezéséhez hozzájárulni.

2. Baudouint, aki a nyelvet következetesen „pszichikai-társadalmi” jelenségnek tekintette (I: 217 [1889]),² vö. H. Tóth 1996: 52, 55–56), mindvégig foglalkoztatta a nyelv tudatos befolyásolásának problémája. Így például 1911-ben a szentpéteryári egyetemen a *Bevezetés a nyelvtudományba* c. kollégium vizsgakövetelményei között szerepeltette a következőt: „[a vizsgázónak] legyen fogalma az emberi tudat és „akarata” szerepéről a nyelv életében. Legyen képes megkülönböztetni a nyelvben a „nem tudatosat” és a „tudatosat”, a „természetest” és a „mesterségeset” (idézi Grigorjev (Григорьев 1960: 56)). De már korábban is hangsúlyozta, hogy a vadállatok és háziállatok, illetve a vadon termő és kultúrnövények közötti különbség analógiájára különbséget kell tenni természetes állapotú és mesterségesen kialakított nyelvek között (I: 216 [1889]). E kettősséget már az újgrammatikusok is felismerték, ám merőben másképpen ítélték meg, mint Baudouin; a nézetek ellentéte két területen mutatkozott meg: az irodalmi nyelv (= nyelvi standard), valamint a mesterséges nemzetköz-

¹ Mint ismeretes, nálunk először Laziczius Gyula (1932) mutatott rá – a fonológia vonatkozásában – Baudouin de Courtenay úttörő szerepére. Csaknem fél évszázad elteltével Deme László (1980) vetette fel Saussure Baudouinre gyakorolt lehetséges hatásával kapcsolatban a kérdés „visszafordításának” lehetőségét, azt ti., hogy ismert-e „a svájci Baudouin” a valódit?

² Baudouin de Courtenay műveit általános nyelvészeti munkáinak kétkötetes orosz nyelvű kiadása alapján idézem: Бодуэн де Куртена 1963. Az idézetek után római számmal a kötetet, arab számmal az oldalszámot, szögletes zárójelben a munka első megjelenésének évszámát tüntetem fel. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

zi segédnyelvek vonatkozásában. Így például az újgrammatikusok fő teoretikusa, Hermann Paul tagadta, hogy a nyelvjárásokat létrehozó centrifugális mozgást a kulturális fejlődés magasabb fokán egy ellenkező irányú, centripetális mozgás váltja fel; az irodalmi köznyelvet mesterséges és idegen nyelvnek tartotta, amelynek „áldozatul esnek a nyelvjárások” („Die Gemeinsprache ... ist vielmehr ein fremdes Idiom, dem die Mundart aufgeopfert wird.” Paul 1909: 48). Hasonló megfontolások alapján, a Schleichertől eredő naturalista nyelvfelfogás utóhatásaként utasították el és minősítették „homunculus”-nak a mesterséges nemzetközi segédnyelvet Brugmann és Leskien. (Vö. Щербя 1974 [1930]: 389.)

3. Az újgrammatikusok egyoldalú és elfogult nyelvi „standard-ellenességével” ellentétben Baudouin több oldalról és tárgyilagosan közelítette meg e kérdést. Egyfelől elismerte az írott irodalmi nyelvek kialakulásának többnyire „mesterséges” (pl. valamely nagy hatású író vagy fontos társadalmi intézmény nyelvhasználatához kapcsolódó) folyamatát (II: 91 [1904]), és azt is, hogy a nem tudatos erők ellenében ható tudatos befolyásolás késlelteti a nyelv gyorsabb változását (I: 59 [1871]), másfelől viszont hangsúlyozta, hogy az irodalmi nyelvekben megnyilvánuló tudatosság és célszerűség a (bennük kifejezett) gondolatok megszilárdítására irányul, valamint arra, hogy a nyelv minél szelcsebb tömegek számára váljék érthetővé (I: 39 [1870]); az irodalmi nyelv az egész nyelvközösséget („népct”) egysíti, megkönnyíti annak tagjai között a kölcsönös megértést, továbbá rendszerint kialakítja az ún. művelt osztálynak a nyelvjárásokkal szembenálló társalgási nyelvét (I: 49 [1870]). Baudouin leszögezi, hogy az udvariasság és a hízelgés kifejezése, akárcsak a nyelvhasználat pontosságára és logikusságára való törekvés, mesterséges hatásként érvényesül a nyelvben (I: 51 [1871]). Azt is megállapítja, hogy az ideális és szabályos iránti tudatos vagy nem tudatos törekvés pedantériával határos nyelvi purizmushoz vezet, amely arra készíti képviselőit, hogy állandóan beavatkozzanak a nyelv természetes fejlődésébe, vétót emeljenek a valamely okból helytelennek tekintett jelenségek ellen; a purista nézetek hirdetői nem értik, hogy a vélt grammatikai kivételek vagy régi szabályok maradványai, vagy pedig az elkövetkezők csírái (uo.).

4. V. P. Grigorjev orosz nyelvész szerint az interlingvisztikának mint a nemzetközi nyelvek megalkotásával és funkcionálásával foglalkozó önálló tudományágzatnak létrejötté annak köszönhető, hogy Baudouin szertefoszlatta az újgrammatikusoknak a mesterséges nemzetközi nyelvre vonatkozó előítéleteit (Григорьев 1960: 55). Fentebb már idézett *O zadaniach językoznawstwa* (1889) c. tanulmányában Baudouin megjegyezte, hogy a volapük, noha hasznát és értékét túlbecsülik, bizonyos jelentősebb változtatások után valóban a kereskedelem és az ipar nemzetközi nyelvénvé válhat (I: 220 [1889]). Jevsztyifejev orosz eszperantista 1903-ban megjelent könyvéhez írt megjegyzésében Baudouin még szkeptikusan nyilatkozik az eszperantó egységes kiejtésének biztosításáról és néhány más bíráló észrevételét is tesz (I. Григорьев 1960: 59). Részletes állásfoglalását az eszperantóról 1907-ben fejté ki *Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen* c. tanulmányában, amelyet polemikus vá-

lasznak szánt Brugmann és Leskien ugyanabban az évben megjelent azonos című brosúrájára. (E tanulmányának rövidített változata az *Espero* c. folyóiratban jelent meg 1908-ban; mindkét írásból részleteket tartalmaz II: 139–140 és 144–160.) Mindenekelőtt kijelenti, hogy egyes nyelvészek arisztokratizmusát, amellyel a mesterséges nyelvek létrehozásának kísérleteit fogadják, „demokratikus józanságnak” kell felváltania. Hangsúlyozza, hogy a nyelv se nem önmagába zárt organizmus, se nem érinthetetlen bálvány, hanem eszköz és tevékenység. Az embernek nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy célirányosan tökéletesítse eszközeit vagy éppen jobbakkal váltsa fel a meglévő eszközöket (II: 140 [1907]). Egyébként nemcsak a mesterséges nemzetközi nyelv jelent külső beavatkozást a nyelv életének „természetes folyamába”: bármilyen nyelvoktatás (beleértve az anyanyelvit is) bűnös (Baudouin itt nyilván ironikus értelemben használja a jelzőt) beavatkozás a természetes nyelvfejlődésbe; hasonlóképpen a purista tendenciák, a helyesírási reformok, a tudományos és műszaki terminus technicus-ok és egyéb új szavak, kifejezések sokasága is a nyelv tudatos, „mesterséges” szabályozását eredményezik (uo.). Állásfoglalásának elfogulatlanságát igazolja Baudouinnak az a kijelentése, hogy nem tekinti magát sem az eszperantó, sem más mesterséges nemzetközi nyelv fanatikus vagy feltétlen hívének.

A továbbiakban a tanulmány röviden áttekinti a nemzetközi nyelv eszméjének és megvalósítása kísérleteinek történetét a bábéli nyelvzavar bibliai legendájától a XX. sz. elejéig.³ Felrója a nyelvészeknek, hogy a természettudósokkal és matematikusokkal ellentétben csekély érdeklődést tanúsítanak a nemzetközi segédnyelv iránt, részben azért, mert „tartanak a be nem avatottak beavatolásától a nyelvtudomány általuk bérelt szentélyébe”, részben pedig azért, mert abszurdnak vélnék bármilyen kísérletet, amely nyelvi szintézis megvalósítására irányul (II: 150 [1908]).

Baudouin nem tekinti reálisnak azt a megoldást, hogy valamely élő nyelv lássa el a nemzetközi világnyelv funkcióját; hivatkozik a népek nemzeti büszkeségére (és a „kiküszöbölhetetlen nemzetközi irigységre”), arra az indokolatlan előnyre, amelyhez a nemzetközinek elfogadott nyelv anyanyelvi beszélői jutnának a népek közötti gazdasági, kulturális stb. versenyben; ezenkívül utal az egyes világnyelvek, főleg az angol és a francia kiejtési nehézségeire, bonyolult helyesírására, homonim szavaik sokaságára stb. A klasszikus holt nyelveket sem tartja alkalmasnak a nemzetközi segédnyelv szerepére, minthogy nagy mértékű kibővítés, egyszerűsítés, ill. átalakítás nélkül a nyelvek nem tudnának megfelelni a modern kor követelményeinek (II: 148 [1908]).

³ A meg nem alkuvóan demokratikus gondolkodású és a nemzeti kisebbségek sorsa iránt különösen érzékeny lengyel tudós azt sem hallgatja el, mennyi üldözéssel, erőszakkal és vérontással járt a történelem folyamán a többségi, ill. privilegizált nyelvek rákényszerítése a más nyelvű közösségekre (II: 145 [1908]).

Baudouin különbséget tesz a nemzetközi nyelv létrehozásának a priori és a posteriori elve között. Előbbi a természetes nyelvi anyagtól független jelek feltalálásán és alkalmazásán alapul, ám ez logikailag rendezett szimbólumrendszereket hozhat csupán létre, nem pedig szigorú értelemben vett nyelvet. Az a posteriori elv szerint a nemzetközi nyelvet nem feltalálni kell, hanem felfedezni, azaz a létező nyelvek anyagából kiválasztani. Ilyen nyelv az eszperantó, amely a benne túlsúlyban lévő latin–román elemek következtében valósággal egy új neolatin nyelv benyomását kelti. Az eszperantó előnye a természetes nyelvekkel szemben mindenekelőtt szabályosságában és világosságában rejlik.

E tulajdonságok megnyilvánulnak a kiejtés és az írás teljes koordináltságában, a homonimák kizárásában, a különböző töv változatok és általában a rendhagyó elemek hiányában, valamint a szófaji mutatók rendszerében, amely a mondatok felépítését teszi könnyen átláthatóvá.

Baudouin ezután sorra veszi az eszperantóval szemben leggyakrabban hangoztatott kifogásokat. Az eszperantó kötött hangsúlyának tulajdonított „monotóniával” kapcsolatban emlékeztet arra, hogy számos természetes nyelvben is kötött a hangsúly helye. Az eszperantó „keverék” jellegét kifogásolóknak válaszolva megjegyzi, hogy aligha találhatunk a világon olyan nemzeti vagy akár törzsi nyelvet, amely ne lenne „kevert”; ugyanakkor a mértéktartás fontosságát hangsúlyozza az a posteriori elv alkalmazásában.⁴

Elismerve a természetes nyelvek frazzológija, szólásai stb. eszperantóra történő fordításának nehézségeit, megjegyzi, hogy ezek a nehézségek a természetes nyelvek egymás közötti vonatkozásában is fennállnak. Baudouin egyébként utilitáris beállítottságú volt a nemzetközi segédnyelvet illetően: használatát a kereskedelem, híradás és a tudomány területén tartotta kívánatosnak, anélkül hogy esztétikai igényeket támasztott volna vele szemben (vö. Григорьев 1960: 64).

Arra az aggodalomra válaszolva, hogy bizonyos hangkapcsolatok idővel nem lesznek-e változásoknak kitéve az eszperantóban (pl. *kiam* > **ĉam*), s hogy maga a nyelv a későbbiekben nem válik-e szét különböző nyelvjárásokra, Baudouin hangsúlyozza, hogy az eszperantónak mint tudatosan létrehozott és tudatosan elsajátított mesterséges nyelvnek állandó tudatos ellenőrzés alatt kell állnia, mint ahogyan annak idején az ókori klasszikus nyelvek (szanszkrit, héber, görög) szövegeinek épségén is tudatosan őrködtek (II: 160 [1908]).

⁴ Mario Pei (1966: 390) szerint „az a körülmény, hogy a mesterséges nyelvek túlnyomórészt a fontosabb nyelvek elemeiből vannak felépítve, nem pedig a világ számtalan egyéb nyelvéből arányosan kölcsönzött elemekből, inkább javukra szolgál. [...] a zuluknak vajmi csekély haszna volna belőle, ha egy valóban semleges nyelvben két-három zulu szó is lenne; ennél több ugyanis a számarány alapján nem illelné meg a zulukat”. Ennek az okfejtésnek alapján viszont felmerülhet a kérdés, nem kellene-e nagyobb számban szerepelnie a nemzetközi segédnyelvben kínai és hindi elemeknek?

Ugyanakkor Baudouinneknak kritikai észrevételei is vannak az eszperantóról; így például átgondolatlannak tartja a női/nöstény nevek képzését a férfi/hím nevekből (*patr-o* 'apa', *patr-in-o* 'anya', *bov-o* 'bika', *bov-in-o* 'tehén') vagy a praefixumok és suffixumok vegyes használatát az igealakok képzésében (pl. *mi ek-saltis de surprizo* 'felugrottam a meglepetéstől' és *mi salt-ad-is tuton tagon* 'egész nap ugráltam'; az *ek-* praefixum mozzanatos, az *-ad-* suffixum tartós cselekvést fejez ki) (II: 160 [1908]).⁵

5. Milyen tanulságokat vonhatunk le Baudouin nézeteinek rövid áttekintéséből?

1) Az újgrammatikusok (részben Schleichertől örökölt) „öntörvényű” nyelvszemléletével szemben Baudouin de Courtenay felismerte a nyelvi változások tudatos befolyásolásának lehetőségességét és jelentőségét, a „mesterséges” mozzanatoknak a nyelv életében betöltött szerepét. Korunkban, amelyet joggal tarthatunk az *artefactumok civilizációjának*, ez a felismerés szervesen illeszkedik a mesterséges anyagok, mesterséges bolygók, mesterséges intelligencia stb. kifejlesztésének törekvéséhez, illetve már meglévő tapasztalatához. Ugyanakkor komolyan megszívleendő az a józan mértéktartás és felelősségtudat, amellyel Baudouin a nyelv és a nyelvek valóságos és lehetséges „mesterséges” jelenségeit kezelte: ő ugyanis soha nem tagadta, hogy a nyelv lényegét tekintve pszichikai és szociális, azaz *par excellence* emberi jelenség. Amidőn Baudouin leszögezte, hogy a nyelv az ember eszköze, s az embernek társadalmi kötelessége, hogy eszközöket alkalmazásuk céljainak megfelelően tökéletesítsen, ezzel mintegy megteremtette az elvi hátteret a nyelv működésének vizsgálata, azaz a nyelvészeti pragmatika számára.

2) Nézeteivel Baudouin utat nyitott a standard nyelvek funkcionális vizsgálatához, valamint a nyelvművelés elméletének és gyakorlatának tudományos megalapozásához. Mint ismeretes, a XX. század nyelvészeti irányzatai közül elsők – és sokáig egyedül – a Prágai Iskola követte és fejlesztette tovább Baudouin kezdeményezését.

3) A mesterséges nemzetközi segédnyelv kérdésében Baudouin állásfoglalása mintaszerű, minthogy egyaránt mentes a számos nyelvtudásra jellemző arisztokratikus elzárkózástól, valamint az eszperantó számos hívénel fellelhető fatalizmustól és túlzó elvárásoktól. Baudouin példamutatóan józan volt az eszperantó alkalmazási lehetőségének megítélésében. Tegyük hozzá, hogy természetesen nincs okunk berzen-

⁵ Ami a *patr-o* – *patr-in-o* típusú jelölésnek „átgondolatlanságát” illeti, hasonló „anomáliák” a természetes nyelvekben is előfordulnak: pl. a németben a *Weib* 'asszony, nő' és a *Mädchen* 'lány' főnevek semleges neműek; másfelől a *patr-*, *bov-*, *knab-* stb. töveket a jakobsoni felfogásnak megfelelően jelöletleneknek tekinthetjük, nemi jelöltséget csak a *-o-*, ill. *-in-* képzők által nyernek. Egyébként az igezőtők és képzők vegyes használata az igei szóképzésben más nyelvekre, így a magyarra is jellemző.

kedni az ellen, hogy a világirodalom egyes klasszikus művei eszperantó nyelven is megszólalnak; látni való azonban, hogy e nyelv alkalmazási lehetőségeit elsősorban a nemzetközi gazdasági életben, közlekedésben, hírközlésben, a nemzetközi jogszolgáltatásban, a diplomáciai érintkezésben, idegenforgalomban és természetesen a tudományban kell keresnünk.

4) Napjaink egyik alapvető ellentmondása az egész világot átfogó ún. **globalizációs** folyamatok és a velük szemben **nemzeti önállóságra** irányuló törekvések kollíziója. Ennek a mélyreható konfliktushelyzetnek nyelvi vetülete is van. Egyfelől egyre erőteljesebben növekszik az angolnak mint világnyelvnek nemzetközi súlya és szerepe, amit az USA világhatalmi helyzete mellett az egész világot átfogó számítástechnikai és információs hálózat is nagy mértékben elősegít. Ugyanakkor az olyan nagy nemzetközi intézményekben, mint például az Európai Unió, a tagállamok szívesen ragaszkodnak nyelvi jogaikhoz, ami óriási idő-, munka- és költségráfordítási többletet jelent az egyes szervezetek tevékenységében. Ismeretes az is, milyen nagy és kényes a szerepe a nyelvi kérdésnek a többnemzetiségű államokban, a nemzeti kisebbségek mindennapi életében.

5) Az emberiség sorsának alakulása a XXI. században ez idő szerint kiszámíthatatlan. Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az emberiség közös nemzetközi nyelvének (esetleg nyelveinek) elfogadását és alkalmazását nem a józan megfontolás, nem is a nyelvészek ajánlásai, hanem a világban végbemenő gazdasági, politikai (ne adj' isten katonai) és kulturális folyamatok fogják meghatározni. A nyelvtudósok szerepe csupán az lehet – és erre illik is vállalkozniuk –, hogy segítsék az eszperantónak mint nemzetközi segédnyelvnek „karbantartását”, tökéletesítését, s így szakértelmükkel segítsék elő, hogy a repülés és a távolbalátás után az emberiség harmadik ősi vágya, a közös nyelv is valamikor valósággá váljék.

IRODALOM

- Deme László 1980, Egy kérdés visszafordítása. *NyK.* 82, 358–360.
- Laziczius Gyula 1932, *Bévezetés a fonológiába*. Budapest. (A MNyT kiadványai. 33. sz.)
- Paul, Hermann 1909, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Vierte Auflage. Verlag von Max Niemeyer. Halle a. S.
- Pei, Mario 1966, *Szabálytalan nyelvtörténet*. Budapest. H. Tóth Imre 1980, Jan Niccislaw Baudouin de Courtenay tanítása a nyelvről. *NyK.* 82, 361–371.
- H. Tóth Imre 1980, Jan Niccislaw Baudouin de Courtenay tanítása a nyelvről. *NyK.* 82, 361–371.
- H. Tóth Imre 1996, Baudouin de Courtenay és F. de Saussure (Adalékok egy kérdés „visszafordításához”). In: *Hipotézisek és realitások a lingvisztikában*. Szerk.: B. Fejes Katalin – R. Molnár Emma. Szeged, 41–59.
- H. Tóth Imre 1997, Statika, dinamika és nyelvtörténet (Ferdinand de Saussure és Jan Baudouin de Courtenay). In: *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szerk.: Büky László. Szeged, 163–171.

- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1870, Август Шлейхер. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, I: 35–44.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1871, Некоторые общие замечания о языковедении и языке. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, I: 47–77.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1889, О задачах языкознания. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, I: 203–221.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1904, Язык и языки. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, II: 67–95.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1907, К критике международных искусственных языков. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, II: 139–140.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1908, Вспомогательный международный язык. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, II: 144–160.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1963, *Избранные труды по общему языкознанию I–II*. Москва.
- Григорьев, В.П. 1960, И.А. Бодуэн де Куртенэ и интерлингвистика. В кн.: *И.А. Бодуэн де Куртенэ (К 30-летию со дня смерти)*. Отв. ред. Бернштейн, С.Б. Москва, 53–66.
- Щерба, Л.В. 1974 [1930], И.А. Бодуэн де Куртенэ (Некролог). В кн.: Щерба, Л.В., *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград, 381–394.